

3. Дротянко Л.Г. Феномен фундаментального і прикладного знання: (Постнекласичне дослідження). – К.: Вид-во Європ. ун-ту фінансів, менеджм., бізн. і інформ. систем. – 2000. – С.153-176.

4. Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – К.: ПАРАПАН, 2003. – С. 71-93.

5. Кримський С.Б. Наука як феномен цивілізації // Вісник Національної академії наук України. – 2003. – № 3. – С. 7-20.

6. Наука // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С. 410-411.

Додаткова література

1. Вітгенштейн Л. Tractatus logico-philosophicus. Філософські дослідження. – К.: Основи, 1995. – 311.

2. Дротянко Л.Г. Фундаментальне та прикладне знання як соціокультурна та праксеологічна проблема. – К.: Четверта хвиля, 1998. – С. 50-70.

3. Кримський С.Б. Трансформація методологічної свідомості науки // Міжнародний науковий журнал «Наука та наукознавство». – 1996. – С. 32-38.

4. Ягодзінський С.М. Глобальні інформаційні мережі у соціокультурній перспективі: монографія. – К.: Аграр Медіа Груп, 2015. – С. 225-242.

ТЕМА 3. ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Мета теми: охарактеризувати історичні і логічні аспекти питання наукового пізнання; рушійні сили пізнання, задля чого воно відбувається; зміст основних категорій діалектики: «суб'єкт» і «об'єкт»; осмислити поняття істини, її сутність та специфіку. З'ясувати діалектичний взаємозв'язок понять «об'єктивна істина», «абсолютна істина», «відносна істина», «заблудження».

План

1. Поняття «пізнання» та «освоєння» світу, їхнє співвідношення. Особливості наукового пізнання.

2. Суб'єкт і об'єкт наукового пізнання.

3. Проблема істини у філософії та науці. Істина й омана.

1. ПОНЯТТЯ «ПІЗНАННЯ» ТА «ОСВОЄННЯ» СВІТУ, ЇХНЄ СПІВВІДНОШЕННЯ. ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Розглядаючи перше питання, аспірантам слід усвідомити, що людина є відкритою системою потреб. Проте, на відміну від тварин, свої потреби вона задовольняє не безпосередньо (на основі умовних і безумовних рефлексів, інстинктів), а опосередковано (через виготовлення та вдосконалення знарядь праці). Природа людини, втілена в її сутнісних силах, викликає необхідність постійного перетворення, а, отже, *освоєння* та *пізнання* навколишнього світу. Втім пізнавальна діяльність людини не завжди обумовлена прагматичними намірами: полегшити фізичну працю, поліпшити умови проживання, збільшити тривалість життя, покращити медичне обслуговування, якість харчування тощо. У процесі пізнання людина «доторкається» до сутності речей, їхньої справжньої, а не ілюзорної, природи виходить за межі буденності, поверхового розуміння світу та свого місця в ньому, реалізує себе як духовну, моральну, творчу особистість.

При вивченні питання слід зрозуміти, що *пізнання* – це, в першу чергу, особливий вид духовної діяльності, основною метою якої є встановлення об'єктивних (істинних) знань про світ, суспільство, людину. Таке глумачення пізнання дає право не тільки оцінювати його результати на істинність/хибність, але й враховувати моральний, ціннісний, соціокультурний та інші виміри даного виду діяльності.

Будучи жителем трьох світів – *об'єктивного* (природа, суспільство), *суб'єктивного* (дух, душа, свідомість, мислення) та *суб'єктивно-об'єктивного* (культура), людина прагне схопити їхню єдність та виразити її в абстрактно-логічній (понятійній), символічній або образній формах. Взаємодія перелічених світів, встановлення відношення між ними називається *освоєнням*. Поняття «освоєння», зміст якого вбирає духовно-теоретичну (відношення суб'єктивного світу до об'єктивного), духовно-практичну (відношення суб'єктивного до суб'єктивно-об'єктивного) та матеріально-практичну (одночасне відношення суб'єктивного світу до об'єктивного та суб'єктивно-

об'єктивного) діяльність, є ширшим за обсягом від змісту поняття «пізнання». Пізнання базується на абстрактно-логічній складовій свідомості; воно є втіленням розуму. При цьому духовно-практичне освоєння ґрунтується переважно на чуттєво-емоційній, а матеріально-практичне – на емоційно-вольовій сторонах свідомості. Міф, мистецтво, життєва мудрість, мораль, наука – все це форми освоєння світу, які дозволяють людині скласти цілісне уявлення про Універсум.

Знання здобуваються людиною у всіх формах його діяльності: у повсякденному житті, у політиці, економіці, мистецтві, в інженерній справі, педагогіці, психології, але тільки в науці одержання *об'єктивно-істинних* знань є головною метою. Наукове пізнання орієнтоване на виявлення об'єктивних (незалежних від конкретної людини) законів. На відміну від повсякденного знання, яке є не систематизованим, і являє собою набір відомостей, розпоряджень, рецептур діяльності і поведінки, знання, отримані в ході наукового пізнання, є системними й обґрунтованими.

Наука орієнтована на предметне й об'єктивне дослідження дійсності. Вивчаючи об'єкти, перетворені в діяльності, наука не обмежується пізнанням тільки тих предметних зв'язків, що можуть бути вивчені в межах історично сформованих на даному етапі розвитку суспільства типів діяльності. Мета науки полягає в тому, щоб передбачати можливі майбутні зміни об'єктів, у тому числі й ті, що відповідали б майбутнім типам і формам практичної зміни світу. У науці ведуться не тільки дослідження, що обслуговують сьогодишню практику, але і пошуки, результати яких зможуть знайти застосування тільки у практиці майбутнього.

Наукове дослідження має потребу в особливій системі засобів, що дозволяють виявити можливі стани об'єкта у визначених умовах. Знаряддя, які застосовуються у виробництві й у побуті, як правило, є непридатними для цієї мети, оскільки об'єкти, досліджені наукою, і об'єкти, що перетворені у виробництві і повсякденній практиці, найчастіше відрізняються за своїм характером. Звідси необхідність використання спеціальної наукової техніки (вимірювальних інструментів, приладів, установок), що дозволяє науці експериментально вивчати нові типи об'єктів.

У науці вивчення об'єктів, виявлення їхніх властивостей і зв'язків завжди супроводжується усвідомленням методу, за допомогою якого досліджується об'єкт. Поряд зі знаннями про об'єкти, наука формує знання про методи. Потреба в розгортанні і систематизації знань про методи і веде на вищих стадіях розвитку науки до формування методології як особливої галузі наукового дослідження, покликаної спрямовувати науковий пошук.

При розгляді питання про *особливості наукового пізнання*, аспірантам слід звернути увагу на такі:

- наукове пізнання має цілеспрямований характер;
- спеціально виокремлюється об'єкт і предмет пізнавальної діяльності;
 - його здійснюють спеціально підготовлені люди – вчені;
 - воно класифікується за предметною реальністю: природничонаукове, суспільствознавче і гуманітарне пізнання;
 - виражаються спеціальні засоби пізнавальної діяльності: методологічні принципи, методи, прийоми, операції, процедури, способи, технічні засоби тощо;
 - розробляється спеціальна мова: штучні мови, схеми, моделі, інші знакові системи;
 - наукове пізнання спрямоване на досягнення істини;
 - наукове пізнання має своїм результатом теоретичне знання;
 - наукове пізнання є системним;
 - воно носить соціально-організований характер;
 - воно ґрунтується на конструюванні дійсності через висунення гіпотез як особливих форм наукового пізнання, які вимагають обґрунтування або спростування;
 - наукове пізнання здійснюється через специфічні форми: наукову ідею, проблему, теорію, концепцію.

Специфіка наукового пізнання відображається в критеріях науковості, що відрізняє наукове знання від ненаукового. Цими критеріями є:

- істинність наукового знання. Уся наука, усе людське пізнання спрямовані на досягнення істинних знань, що відображують дійсність. Тільки істинне наукове знання дає можливість людині перетворити дійсність, дозволяє

прогнозувати її подальший розвиток. Істинне знання може бути отримане не тільки в результаті наукових досліджень, але й у повсякденному житті;

- інтерсуб'єктивність знання. Наукове знання є системою логічно пов'язаних між собою пропозицій, у яких зафіксоване знання об'єктивних зв'язків і законів дійсності. Наукове знання – це суспільне надбання, соціальне явище, що належить усьому суспільству, а не окремій особистості. Із результатів наукової діяльності вилучається все суб'єктивне, пов'язане зі специфікою самого вченого і його світосприймання;

- системність і обґрунтованість наукового знання. Наукові твердження знаходяться в логічному зв'язку, тобто певним чином систематизовані. Як система теорій, наука здатна пояснювати численні явища і зв'язки, передбачати хід розвитку в майбутньому.

2. СУБ'ЄКТ І ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

При вивченні другого питання слід розглянути в якості базових для теорії пізнання категорії «суб'єкт» і «об'єкт». Необхідно показати, що процес пізнання загалом носить системний характер. У цьому процесі необхідно виокремити такі його елементи: 1) суб'єкт пізнання – той, хто пізнає об'єкт. Людина не є суб'єктом сама по собі. Вона стає й усвідомлює себе в такій якості тільки в процесі пізнавальної діяльності і спілкування. Під суб'єктом слід розуміти людину, яка є вихідним пунктом життєвої та пізнавальної активності, що здобуває знання, вибудовує теорії та концепції, зберігає та історично передає їх новим поколінням; 2) об'єкт пізнання – той фрагмент (частина) об'єктивної чи суб'єктивної реальності, який включено у людську діяльність і пізнання. Об'єктом пізнання виступають не тільки явища природи та суспільства, а й сама людина і відносини між людьми, а також свідомість, пам'ять, воля, почуття, духовна діяльність в усій поліфонії її виявів. Отже, об'єкт пізнання – це те, що залучено суб'єктом з об'єктивного взаємозв'язку природи і суспільства, те, на що

спрямовано людську діяльність; 3) посередники пізнання – засоби пізнання як матеріального характеру (знаряддя праці, прилади, інструменти, комп'ютери тощо), так і ідеального (поняття, категорії, художні образи, моральні норми, наукові теорії, концепції та ін.).

Необхідно зазначити, що теорія пізнання розглядає суб'єкт та об'єкт у діалектичному взаємозв'язку, взаємодії, єдності, де соціально активною стороною є суб'єкт пізнання. Активна роль суб'єкта виявляється у його вибірковому ставленні до предметного світу; цілеспрямованні процесу пізнання; безупинній пошуковій і коригувальній роботі рецепторів, нервів та мозку. Результатом будь-якого пізнання є пізнавальний образ – система понять і зв'язків між ними, яка є відображенням певної частини об'єктивної реальності. Образ фіксується у знаках, функціями яких є збереження і передавання інформації.

«Суб'єкт» і «об'єкт», як парні категорії, виражають єдність протилежностей, подолання якої можливе лише в ході предметно-практичної діяльності. Суб'єкт і об'єкт є діалектично взаємозв'язаними і поєднуються в процесі суспільно-історичної практики. Вони не існують одне без одного, а їхня взаємодія визначає *суспільний та конкретно-історичний характер* пізнавального процесу. Адже на кожному етапі розвитку суспільство має відповідний рівень пізнавальних і когнітивних засобів, а також відповідні цілі дослідження, які залежать від суспільних потреб.

Наукове пізнання, на відміну від повсякденного, має справу не з реальними речами чи явищами, а з *абстрактними об'єктами*, які утворюються внаслідок абстрагування вченого від несуттєвих для дослідження властивостей відповідного предмета чи явища. Причому на емпіричному й теоретичному рівнях наукового пізнання абстрактні об'єкти відрізняються. На *емпіричному рівні* досліджуються *абстрактні емпіричні об'єкти*, а на *теоретичному рівні* вчені мають справу з *абстрактними теоретичними об'єктами*.

Абстрактними емпіричними об'єктами виступають, як правило, реальні предмети, при вивченні яких учені мислено відволікаються від таких їхніх властивостей, які є несуттєвими в межах конкретного дослідження. Наприклад, при вивченні

закономірностей взаємодії Сонця й планет М. Коперник не брав до уваги їх маси, хімічний склад і т. д., а вважав їх лише деякими матеріальними точками, тобто *ідеалізував*. Окрім того, абстрактним емпіричним об'єктом може бути будь-який предмет, який мислено розглядається в неіснуючих, ідеальних умовах. Наприклад, нехтування силою тертя в процесі руху деякого тіла приводить до висновку про можливість його руху, який може тривати нескінченно. Так встановлюється емпіричний закон інерційного руху.

На теоретичному рівні наукового пізнання дослідник має справу не з реальними предметами чи явищами, а з *абстрактними теоретичними об'єктами* (або ідеалізованими об'єктами, теоретичними конструктами), які є особливими логічними реконструкціями реальних предметів і явищ. Прикладами таких об'єктів є матеріальна точка, ідеальний газ, абсолютно чорне тіло, абсолютно тверде тіло тощо.

Абстрактні теоретичні об'єкти можуть мати не лише ті властивості й відношення між ними, які можна віднайти в реальних предметах, але й такі, яких не містить жоден реально існуючий предмет. Мислене конструювання таких об'єктів буває особливо ефективним, коли реальний предмет, що досліджується, є надто складним і містить значну кількість несуттєвих для дослідження властивостей, які утруднюють процес пізнання. Саме в таких випадках досліджується теоретична модель цього предмета, яка дозволяє вичленити необхідні властивості й виявити відношення між ними.

Розгляд питання про особливості об'єкта соціального пізнання вимагає усвідомлення того, що суспільні явища є продуктом життєдіяльності людей, тому й дослідники суспільних процесів і явищ перебувають всередині об'єкта соціального пізнання. Соціальні науки мають справу з *ідеалізованим соціальним об'єктом*, оскільки вчений досліджує цілком визначені характеристики суспільних явищ.

Особливістю соціального пізнання є те, що воно ґрунтується на специфіці історичного процесу. Об'єктом соціального пізнання може стати суб'єкт, який пізнає, його духовний світ. Таке пізнання ґрунтується на аналізі реальної життєдіяльності конкретного суб'єкта в конкретній об'єктивній ситуації.

Особливістю процесу соціального пізнання є й те, що він пов'язаний з активністю самого суб'єкта. У процесі пізнання соціальних об'єктів значну роль відіграє соціальна позиція суб'єкта, його інтереси, світоглядні орієнтири тощо.

Особливістю об'єкта соціального пізнання є його історичність. Кожне суспільне явище виникає в певну епоху, за конкретних суспільних умов. Воно має своє минуле, яке необхідно знати, щоб оцінити сучасний його стан. Цьому сприяє соціальне прогнозування і передбачення, яке базується на обґрунтованих припущеннях про майбутній стан досліджуваних суспільних явищ.

Нерозуміння специфіки суб'єктно-об'єктних відношень у соціальному пізнанні, абсолютизація ролі суб'єкта в ньому і недооцінка ролі об'єктивних законів суспільного розвитку приводить у реальній соціальній практиці до волонтаризму, суб'єктивізму й голого адміністрування.

Наука вимагає особливої підготовки суб'єкта, у ході якої він опановує історично сформовані засоби наукового дослідження. Для повсякденного пізнання такої підготовки не потрібно, вона здійснюється автоматично у процесі соціалізації індивіда. Заняття наукою передбачають (поряд із оволодінням засобами і методами) також і засвоєння визначеної системи ціннісних орієнтацій і цільових настанов, специфічних для наукового пізнання. Ці орієнтації повинні стимулювати науковий пошук, забезпечувати прагнення до пошуку істинного знання. Кожне нове покоління учених доповнює і поглиблює знання, отримані їхніми попередниками, а також і створює основу для подальших відкриттів.

3. ПРОБЛЕМА ІСТИНИ У ФІЛОСОФІЇ ТА НАУЦІ. ІСТИНА Й ОМАНА

Як зазначалося при вивченні першого питання теми, проблема істини стосується не будь-якого, а лише наукового знання. Всі інші види знання (донаукове, повсякденне, паранаукове, релігійне тощо) не претендують на істинність, а для науки отримання істинного знання є її метою. Проте наука

не вивчає, що таке істина, якою вона буває. Ці питання стосуються виключно філософії, яка розглядає сутність істини, її види, критерії, різні світоглядні підходи до її розуміння, співвідношення істини й омани, істини і правди тощо.

При вивченні питання про сутність і види істини аспірантам слід звернути увагу на те, що істина не є раз і назавжди встановленою. На кожному конкретному етапі ми маємо справу лише з відносною істиною. Відносність наших знань, їхня незавершеність не означає, що ці знання позбавлені об'єктивного змісту. Якою б приблизною не була наукова картина світу, якщо вона відтворює реальні характеристики цього світу, вона не є довільною, а отже, вона є об'єктивною за своїм змістом. Тією мірою, якою вона визначається не волею чи бажанням суб'єкта, а реальним станом речей, вона й виступає в якості об'єктивної істини.

Абсолютна істина – це повне, вичерпне знання про дійсність. Відносна істина є моментом абсолютної істини. У кожному науковому знанні є рівно стільки абсолютного, скільки в ньому є об'єктивно вірного, а тому абсолютна істина, з одного боку, виступає гносеологічним ідеалом, до якого прагне наука, а з другого боку, під абсолютною істиною розуміють фактичне знання про окремі процеси і явища, достовірність якого не підлягає сумніву. Це так звані «вічні істини».

Діалектичний зв'язок відносної й абсолютної істини полягає в тому, що абсолютна істина не існує в «чистому вигляді», а дається суб'єкту лише через суму відносних істини. Істина не буває абстрактною, вона завжди є конкретною. Вимога конкретності істини означає, що предмет чи явище треба розглядати в тих умовах місця і часу, в тих зв'язках і відношеннях, у яких даний предмет (чи явище) існує і розвивається.

Істина й омана є діалектично пов'язаними протилежностями. У реальному процесі пізнання немає істини в чистому вигляді, абсолютно свободної від моментів неістини, тобто омани. Остання виникає як результат абсолютизації деякої відносної істини. Незнання меж застосовності і, як наслідок, істинності певного наукового положення, його догматичне застосування без урахування конкретних умов, абсолютизація його значення

для науки неодмінно веде до омани. Особливо небезпечними є оманливі висновки й положення, які породжені суперечностями суспільного життя людей, класовими й етно-національними суперечностями.

Істина розглядається як мета, ідеал і кінцевий пункт пізнавальної діяльності. Саме прагнення до істини, до повного цілісного знання про світ змушує дослідників рахуватися зі складними пізнавальними процедурами, методами, методиками, прийоми.

Від часів Демокріта й Арістотеля у філософії не вщухають суперечки щодо сутності істини, її критеріїв та застосовності до реального пізнавального процесу. Адже, істина межує із заблудженням, брехнею, оманною, помилкою, оскільки вона теж суб'єктивна за формою. Проте атрибутом істини, її невід'ємною характерною особливістю є об'єктивність змісту, відповідність дійсності, узгодженість з фактами, попереднім знанням і досвідом. Об'єктивність істини не означає, що вона є елементом об'єктивного світу. Істина є теоретичною формою розв'язання суперечностей між суб'єктом і об'єктом пізнання. Будучи результатом суб'єктивної діяльності людини, вона в своєму змісті відтворює об'єктивно існуючу реальність, і в такий спосіб є незалежною від неї. Тому найбільш надійним критерієм істини вважають практику.

Практика – це суспільно-історична, матеріальна, чуттєво-предметна діяльність, яка спрямована на перетворення природи, суспільства і самої людини. Вона є і джерелом пізнання, і його рушійною силою, і кінцевою метою.

В історії філософії є два різні світоглядні підходи до розуміння сутності істини, які породили дві філософські концепції істини. – *кореспондентську* (класичну) та *когерентну* (сучасну).

Класична концепція істини була запропонована Арістотелем. На його думку, єдиним надійним критерієм істини є відповідність думки, ідеї, закону дійсності, реальності. Проте, як стало відомо в кінці XIX – на початку XX ст., очевидність не завжди є показником істини. Нерідко істина глибоко вкорінена в сутність явищ і процесів та не проявляється на рівні феноменів. Так, відкриття кривизни Всесвіту не узгоджується з відчуттям тривимірності простору й одновимірністю часу; а емпірична

очевидність причинно-наслідкового зв'язку не відповідає вимогам квантової фізики тощо.

Зважаючи на вказані труднощі, ще в епоху Середньовіччя було запропоновано розмежовувати *абсолютну* і *відносну істини*. Абсолютна істина доступна лише Богу. Людина наближається до неї з розширенням досвіду, знань, практики тощо. Завершеного вигляду уявлення про взаємозв'язок абсолютної і відносної істини набуло в роботах представників діалектичного матеріалізму. В XX ст. теорія еволюціонізму (А. Бергсон), концепція фальсифікації та верифікації (К. Поппер), теорія науково-дослідницьких програм (І. Лакатос), наукових революцій (Т. Кун) підтвердили гіпотезу про діалектику абсолютної і відносної істини в пізнавальному процесі.

Утвердження *когерентної концепції істини* пов'язують з іменем видатного французького математика А. Пуанкаре. Виходячи з ідеї системності наукового знання, він запропонував тлумачити істину як процес і результат домовленості, якого досягає наукове співтовариство щодо тієї чи іншої проблеми. В основі дискусії завжди лежать емпіричні дані, наукові концепції, теорії, факти, гіпотези; нерідко аргументами тут виступають правові чи соціокультурні аспекти. У XX ст. з розвитком гуманітарних наук когерентний підхід виявився найбільш продуктивним при вирішення непростих соціальних, політичних, економічних проблем. Однак не слід думати, що в природничих і технічних науках він не має застосування. Складні, неоднозначні, відірвані від емпіричної реальності теорії потребують детального аналізу, міждисциплінарного діалогу, вибору варіантів тощо.

Питання та завдання для самоконтролю

- 1) Всесвіт безкінечний і людина ніколи не зможемо пізнати його до кінця. Чи слідує звідси, що світ непізнаваний?
- 2) Назвіть представників агностицизму в філософії Нового часу. Чи співпадають їхні погляди з ідеями скептиків Античності?
- 3) Зіставте зміст термінів «знання» та «інформація». Чи погоджуєтесь Ви з думкою, що основною цінністю сучасного суспільства є наукове знання?
- 4) Відомо, що в процесі пізнання одні теорії змінюються іншими, хоча предмет дослідження залишається тим самим. Які закономірності пізнавального процесу характеризує це явище?

5) Проаналізуйте наступні висловлювання. Яке з них, на Ваш погляд, можна прийняти як визначення? Відповідь поясніть.

а) Істина – це логічно несуперечливе знання про світ;

б) Істина – це знання, яке відповідає чуттєвим даним;

в) Істина – це очевидне положення;

г) Істина – це відповідність знань дійсності.

6) Спираючись на приклади з історії науки, опишіть співвідношення між абсолютною та відносною істинами? Чи погоджуєтесь Ви з тезою, що істина є завжди конкретною?

7) Які загальнонаукові методи пізнання протиставляє Ф. Бекон: «Краще ділити природу на частини, ніж відволікатися від неї»?

8) Американський соціолог науки Р.К. Мертон виділив такі цінності наукової діяльності: універсалізм, безкорисливість, колективізм та організований скептицизм. Чи можливе, на Ваш погляд, їхнє неухильне дотримання в процесі наукової діяльності?

9) А. Ейнштейн писав: «Інтуїтивним висновкам, які базуються на безпосередньому спостереженні, не завжди можна довіряти». Як Ви вважаєте, що мав на увазі видатний німецький фізик?

Основна література

1. Дротянко Л.Г. Філософія наукового пізнання: підручн. – К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друж», 2010. – С. 180-209.

2. Дротянко Л.Г. Фундаментальне та прикладне знання як соціокультурна та праксеологічна проблема. – К.: Четверта хвиля, 1998. – С. 94-170.

3. Філософія: підручник / за ред. Л.Г. Дротянко, В.І. Онопрієнка, О.А. Матюхіної. – К.: НАУ, 2014. – С. 290 – 311.

4. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – Статті: «Істина», «Об'єкт», «Суб'єкт», «Освоєння», «Пізнання».

Додаткова література

1. Гегель Г.В.Ф. Феноменологія духа. – М.: Наука, 2000. – С. 19-24, 29-36, 46-48.

2. Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – К.: ПАРАПАН, 2003. – С. 84-93, 148-168.

3. Рассел Б. Человеческое познание, его сферы и границы. – К.: Ника-Центр, 1997. – 556 с.

4. Філософія. Хрестоматія: Навч. посіб. // За ред. Дротянко Л.Г., Матюхіної О.А., Онопрієнка В.І. – К.: Вид-во Національного авіаційного університету, 2009. – С.146 – 156.